

УДК 340; 349.6

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019-10.03>

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

Полубатко Вікторія Володимирівна,
аспірантка кафедри
адміністративного права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна)

Статтю присвячено визначенню історичного аспекту становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Встановлено передумови становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та віднесено до них: визнання суспільством впливу об'єктів довкілля та їх стану на безпеку людей, їх життя, публічні інтереси та його фіксування на нормативному рівні; настання французької буржуазної революції та прийняття Декларації прав людини і громадянина у 1789 р. у Франції, які поклали початок утвердженню верховенства права, проголошення людини і її безпеки високими цінностями, визнання людини носієм прав і свобод та впровадження їх регламентації, вплинула на орієнтацію наукових досліджень та нормативно-правових регулювань, спрямувавши їх на забезпечення прав людини у країнах Європи; суттєве погіршення у ХХ ст. навколишнього середовища та ускладнення життя людини, внаслідок чого вона усвідомила потребу у правовій охороні та бережному ставленні до природи, що оточуюче середовище (загалом, а не лише його окремі об'єкти) чинить безпосередній вплив на людину та її життєдіяльність; визнання людини носієм основоположних прав і свобод на рівні міжнародно-правових актів; закріплення на нормативному рівні правових засад охорони природи, у тому числі обов'язків з її охорони, зв'язку між станом природи і людиною, обґрунтування необхідності її охорони, конкретних заходів, спрямованих на її охорону, тощо; впровадження у правовий обіг поняття «оточуюче середовище» («навколишнє середовище»), або «довкілля», яке прийшло на зміну поняттю «природа» у значенні об'єкта правової охорони; закріплення на нормативному рівні вказівки на вплив оточуючого середовища (природи) на життя і здоров'я людини. З'ясовано, що процес становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля розпочався у другій половині ХХ ст. (а точніше – з кінця 1940-х рр.) з першими нормами, які були спрямовані на охорону природи як оточуючого середовища, а не як майна, з чого й розпочався процес становлення названого права. Встановлено, що основними періодами становлення і розвитку цього права є: 1) з кінця 40-х рр. до 1991 р.; 2) з 1991 р. по сьогоднішній день.

Ключові слова: право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, становлення, розвиток, історія, історичний аспект.

HISTORICAL ASPECT OF FORMING THE RIGHT TO SAFE AND HEALTHY ENVIRONMENT

Polubatko Viktoriia Volodymyrivna,
PhD Student of Administrative Law
Department
of the Faculty of Law
(Taras Shevchenko National University
of Kyiv, Kyiv, Ukraine)

The article is focused on defining the historical aspect of forming the right to safe and healthy environment. The author has established the prerequisites for the formation of the right to safe and healthy environment. They include: the society's recognition of the impact of environmental objects and their condition on the safety of people, their lives, public interests and its consolidation at the regulatory level; the French bourgeois revolution and the adoption of the Declaration of Human and National Rights in 1789 in France that initiated the establishment of the rule of law, the proclamation of a human being and his security as high values, the recognition of a human being as the bearer of the rights and freedoms and the introduction of their regulation, influenced the orientation of scientific research, normative and legal regulations aiming them at ensuring human rights in European countries; significant deterioration of the environment and the complexity of human life in the XX century made human beings to understand the need for legal protection and care for nature, that the environment (in general, but not just its certain objects) has a direct impact on human beings and their vital functions; recognizing a human being as a bearer of fundamental rights and freedoms at the level of international legal acts; consolidation of the legal principles of nature protection at the regulatory level, including the duties for its protection, the relationship between the state of nature and a human being, grounding the need for its protection, specific measures aimed at its protection, etc.; the introduction of the concept of "surrounding" or "environment" into legal circulation, which replaced the concept of "nature" in the sense of the object of legal protection; at the regulatory level, consolidation of guidance on the impact of the environment (nature) on human life and health. It has been found out that the process of forming the right to safe and healthy environment began in the second half of the XX century (or more precisely, since the late 1940s) with the first norms that were aimed at protecting nature as an environment rather than as property. It was the moment for beginning of the process of the formation of that right. It has been established that the main periods for the formation and development of that right are: 1) from the late 40's to 1991; 2) from 1991 through present.

Key words: right to safe and healthy environment, formation, development, history, historical aspect.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля є одним з основоположних конституційних прав і свобод людини. Тому задля його забезпечення, реалізації та удосконалення нормативно-правової регламентації важливим є його повноцінне розуміння, невіддільною умовою чого мають бути знання про особливості й умови його становлення і розвитку. Однак на цей час відсутні наукові дослідження, у яких було б охарактеризовано процес та особливості становлення цього права. Натомість у наукових працях вивчається історія розвитку публічного управління у сфері охорони довкілля та екологічного законодавства, загальний характер яких дозволяє опосередковано простежити за розвитком права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Наприклад, йдеться про праці таких вчених, як В.В. Бондаренко, Л.Б. Васильчук,

В.В. Іванюшенко, М.М. Сливка, Н.Л. Тішкова та інших. Проте вчені не дійшли згоди щодо початку відліку історії формування зазначених правових явищ, кількості етапів їх становлення та їх часових рамок.

З огляду на це метою статті є визначення історичного аспекту становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Для її досягнення необхідно виконати такі завдання: встановити передумови становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля; з'ясувати, з якого моменту розпочався процес становлення названого права; виділити основні періоди становлення і розвитку цього права.

Пристаючи до їх виконання, зазначимо, що у науковій літературі зустрічається переважно три підходи, які можна застосувати по відношенню до характеристики становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Представники першого (М.М. Сливка, Н.Л. Тішкова та інші) повертаються у своїх розробках до первіснообщинного ладу та вбачають, на наш погляд, витoki цього права у звичаєвому праві того періоду, як власне і перші зародки регламентації охорони довкілля та публічного адміністрування екологічної сфери життєдіяльності людства [1, с. 64–82; 2, с. 30]. Представники другого (В.В. Бондаренко, В.В. Іванюшенко та інші) – ведуть мову про його виникнення у радянський період [3, с. 6; 4, с. 71], а треті (Л.Б. Васильчук та інші) – розглядають у цьому контексті винятково період незалежності України [5, с. 24–25]. У цілях статті ми зупинимось на аналізі першого з них, оскільки він охоплює найбільший проміжок часу та усі названі історичні періоди.

Так, Н.Л. Тішкова, вивчаючи процес еволюції державного управління охороною навколишнього середовища, наголошує, поділяючи погляди В.К. Матвійчука, на тому, що взаємовідносини «людина – навколишнє середовище» розпочались 20–30 тисяч років тому, коли природні об'єкти охоронялись за допомогою звичаю [1, с. 64] аж до створення державності [6], яке відбулось із появою Київської Русі у IX ст., чим розпочався перший етап становлення державного управління сферою охорони навколишнього середовища і його нормативної регламентації [1, с. 65]. Посилаючись на історичні пам'ятки права князівської доби, авторка підкреслює, що держава на той час проявляла піклування про охорону природи, а її захист здійснювався через захист власності та майнових прав [1, с. 65–67]. Наприклад, вчена наводить на користь своєї позиції положення Руської Правди, якими встановлювались заборони: руйнування нір бобрів та полювання на них, які перебували у феодалній власності та могли бути об'єктом полювання лише для князів та бояр; порушення і псування знаків власності (зокрема, знаків на деревах, де розміщувались бджолині угіддя, меж земельних ділянок тощо); руйнування бджолиних угідь; пошкодження сітки для вилову птахів та крадіжку птахів; крадіжку меду тощо (ст.ст. 69-73, 75-76, 80-81 Руської Правди у Просторовій редакції [1, с. 65–67; 7]).

Тобто тим самим вчена фактично стверджує, що природні ресурси були об'єктом правової охорони вже у первіснообщинний період існування людства, а державне управління і нормативне регулювання, започатковані у період Київської Русі, були спрямовані (у тому числі) на охорону навколишнього середовища людини. Аналогічної думки дотримується і М.М. Сливка, яка пов'язує перший етап становлення екологічного законодавства з періодом від IX ст. до XV ст. та характеризує положення Руської Правди як такі, якими було започатковано системні підходи до охорони довкілля, посилаючись при цьому на той факт, що згідно з цією пам'яткою права шкода, завдана флорі і фауні, каралась так само, як і негідні вчинки, вчинені щодо людини [2, с. 30].

Але, як можемо побачити, наведені дані свідчать про протилежне, адже автори некоректно, на нашу думку, тлумачать норми Руської Правди і не беруть до уваги особливості правосвідомості і правової культури, життєвих цінностей і світогляду

людей у названі періоди, а також мету і конкретні цілі закріплених правових норм, об'єктів правового регулювання і призначення їх нормативної охорони тощо.

Інакше кажучи, з точки зору історичного підходу до тлумачення правових норм [8, с. 61–62], Н.Л. Тішкова та М.М. Сливка не взяли до уваги або ж некоректно визначили цілі та умови закріплення зазначених правових норм, а тому і причинно-наслідковий зв'язок між положеннями Руської Правди і об'єктом їх правової охорони та намірами законодавця тих часів і призначенням правових норм. Маємо на увазі те, що, по-перше, у добу Київської Русі, а тим більш у період до її заснування, людину не турбувало і не могло турбувати довкілля та його охорона, оскільки не існувало загроз природі та через них – життю і здоров'ю людини.

По-друге, рівень правової культури і культури загалом, моральні цінності і світогляд перебували ще на зародковому етапі, мали місце по суті лише перші спроби захистити правовими засобами те, що належало людині – власність, територію і життя. Тому нормативне урегулювання у цей період розпочалось із найбільш очевидних відносин – власності, шлюбу, влади, данини тощо. Про це свідчить зміст положень Руської Правди [7].

По-третє, характеризуючи цей період, можна говорити лише про певні обриси зародків концепції прав людини, адже, з одного боку, почалась регламентація основних цивільних прав: на власність, на відшкодування шкоди, на самозахист та інше, але з іншого боку, людина та її почуття, її самореалізація і духовний розвиток тощо не були об'єктом правової охорони, про що свідчать не лише положення історичних пам'яток права, а й наявність рабовласництва, соціального розшарування, нерівних прав різних прошарків тогочасного суспільства і дискримінації за ознаками статі, соціального і майнового стану тощо. Відповідно, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля не було першою необхідністю за умови невизнання низки прав, які стосуються людини, її свободи, рівних можливостей розвитку, праці, добробуту тощо. Це своєю чергою мало наслідком те, що цінність людського життя не була вищою за цінність майна, а тому могло мати місце зрівняння покарань за нанесення шкоди людині і майну, про яке говорить М.М. Сливка [2, с. 30].

По-четверте, підкреслимо, що правові норми, на які посилаються Н.Л. Тішкова та М.М. Сливка [1, с. 65–67; 2, с. 30], прямо визначають санкції за порушення права власності на певні об'єкти. Ці норми спрямовані винятково на охорону власності та покарання винних у її пошкодженні, знищенні і крадіжці. Тут не вбачається навіть натяку: на охорону природи заради збереження її цілісності; на забезпечення стану природи на рівні, безпечному для життя і здоров'я довкілля; на можливість впливу стану довкілля на життя і здоров'я; на раціональне використання природних ресурсів з метою попередження їх виснаження та закінчення; на зв'язок між діями людини і шкодою довкіллю; загалом на те, що природі може бути завдана шкода.

З огляду на це наголосимо на тому, що у добу Київської Русі не існувало засад державного управління у сфері охорони природи (натомість існувала охорона власності), не здійснювалось нормативно-правове регулювання охорони навколишнього середовища (здійснювалось правове регулювання охорони майна), не було передумов для охорони природи і для появи права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Наступний період, що виділяється Н.Л. Тішковою та М.М. Сливкою, – козацько-гетьманська доба (XVII ст. – XVIII ст.) [1, с. 69; 2, с. 30], за якої, на думку Н.Л. Тішкіної, охорона навколишнього середовища здійснювалась через охорону власності, а козацьке звичаєве право було правом охорони природи, оскільки наявна була потреба в обороні території і своїх природних багатств, які використовувались,

зокрема, для видобутку їжі – полювання, рибальства, рільництва тощо [1, с. 69–70]. Проте, як на нас, з огляду на вказані вище причини у ті часи здійснювалась тільки охорона власності та організація і раціоналізація використання природних ресурсів, адже перед правовими нормами і посадовими особами органів управління тих часів не стояло ані завдання, ані мети охороняти навколишнє середовище. А оскільки йшлося про власність, то приписувати їм приховане начебто природоохоронне значення вважаємо зайвим.

Крім того, передумовами для розвитку нормативно-правового регулювання відносин користування природними ресурсами були не потреба у підтриманні і збереженні природи у її первозданному вигляді, не високі ідеали щодо поваги до «матінки природи» і не необхідність підтримання природного середовища у стані, безпечному і здоровому для проживання у ньому людини, а інтерес в упорядкуванні цього використання, щоб ресурсів вистачало на тривалий час і на всіх людей, іншими словами, з метою задоволення споживацьких потреб, а також з метою забезпечення обороноздатності [1, с. 71; 9; 10].

Зауважимо, що в цей період ще не йшлося про права людини у їх сучасному розумінні, а усі вольності і права, які надавались, стосувались питань устрою влади, військових чинів, податків, власності (зокрема на землю) тощо, тобто приземлених питань, які не стосувались особистості людини та її розвитку, самовдосконалення, гідних умов життя й добробуту. До того ж все ще зберігалась залежність правових можливостей від становища, звання, чину тощо. Підтвердженням тому слугують положення, зокрема, таких пам'яток права, як «Конституція Пилипа Орлика» від 5 квітня 1710 р. [11], «Права, за якими судиться малоросійський народ» від 1743 р. [12] та ін. Відповідно, жодних підстав для формування засад верховенства права, побудови концепції прав і свобод людини поза майновими та державно-владними питаннями, зокрема для визнання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля і впровадження його правового захисту, не було.

З наступним етапом, який виділяє Н.Л. Тішкова та який тривав з XVIII ст. до початку ХХ ст., продовжився розвиток природоресурсного законодавства та державного управління з цього питання [1, с. 72]. Характерні для цього періоду науково-технічна революція, бурхливий розвиток промисловості, підвищений рівень експлуатації природних ресурсів, зростаючі обсяги техногенного навантаження на навколишнє середовище [1, с. 72] не зумовили закріплення екологічних прав людини. Натомість розширилось правове регулювання відносин природокористування та відносин власності, що підтверджується положеннями Зібрання Малоросійських прав від 1807 р. [13], у яких природні ресурси називались речами і майном (дикі звірі, птахи, риба, решта, яка на землі і у воді водиться §110, гл. XVII. «Про вилов звірів», кн. III «Виписка з прав, в Малоросії використовуваних, вчинена за керівництвом на III-є відділення у речах або майні»), та Зводом законів Російської імперії від 1832 р., який регламентував порядок виникнення і зміцнення прав на майно, включаючи ліси, земельні ділянки та ресурси, які видобуваються з-під землі [14].

Водночас підкреслимо й позитивну тенденцію у розвитку нормативно-правового регулювання сфери використання природних ресурсів, а саме – у ст.ст. 712-713 кн. 5 Лісового уставу «Положення про збереження лісів» [15], який входив до Зводу законів Російської імперії від 1832 р., було закріплено норми, які вказували на зв'язок між довкіллям та інтересами і безпекою суспільства, а саме було визначено категорії захисних лісів, збереження яких визнавалось необхідним для державної і суспільної користі [15]. Тобто суспільство у цей період почало визнавати реальний вплив об'єктів довкілля та їх стану на безпеку людей, їх життя, публічні інтереси. На нашу

думку, саме у цьому слід вбачати одну з перших передумов виникнення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, адже задля формування права у ньому має виникнути потреба, а окреслений зв'язок безпосереднім чином впливає на її формування. Але допоки такий вплив ще не пов'язувався із забрудненням навколишнього середовища, оскільки у ці часи воно ще не дійшло рівня, який викликав би занепокоєння у людства.

Стосовно правової концепції прав людини, то у цей період це було ще не властиво для Російської імперії та України у її складі. Визнавались та охоронялись лише окремі цивільні права людини, як і раніше, але вони були закріплені розпорошено, тобто був відсутній єдиний перелік прав і свобод. На противагу вказаному, розвиток окремих європейських держав пішов в іншу сторону, де значно раніше було визнано, що людина має низку природних, невідчужуваних прав, які знаходяться за своїм значенням і змістом, умовно кажучи, над зазначеними цивільними правами, рівнем вищим за них, оскільки забезпечують безпосереднє природне існування людини як істотного члена суспільства та особистості.

У цьому ракурсі зауважимо, що дієвий поштовх у напрямку до утвердження верховенства права, проголошення людини і її безпеки високими цінностями, визнання людини носієм прав і свобод та впровадження їх регламентації здійснила французька буржуазна революція, результатом чого стало прийняття Декларації прав людини і громадянина у 1789 р. [16], якою було закріплено: метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини, якими є свобода, власність, безпека і спротив пригнобленню (ст. 2); люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах (ст. 1) (що було не властиво для тогочасного українського суспільства; права людини і громадянина мають гарантуватися спільною силою: тому ця сила встановлюється в інтересах усіх, а не в інтересах тих, кому вона довірена (ст. 12) [16]; а також інші права, які були розміщені поряд в межах одного документу. Це створило передумови для досліджень прав людини і правових механізмів їх забезпечення у майбутньому, змінило орієнтацію наукових досліджень та нормативно-правових регулювань не лише у Франції, а й в інших країнах. На нашу думку, вказане становить собою другу важливу передумову появи права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Четвертий етап, який виділяє Н.Л. Тішкова, є радянський період (1917–1991 рр.) [1, с. 75]. У цей час розгортається активна законодавча робота, приймається велика кількість нормативних актів у сфері використання природних ресурсів, зокрема, можна назвати Земельний кодекс УСРР від 1922 р. [17], Лісовий кодекс РСФСР від 1923 р. [18], Гірничі положення СРСР від 1927 р. [19] та інші. Однак жоден з них не закріплював ані право на безпечне довкілля, ані загальний обов'язок із охорони довкілля. Натомість закріплювались засади державного управління у сфері використання природних об'єктів, повноваження суб'єктів державного управління з приводу їх охорони, наприклад, охорони лісів від пожеж, самовільного вирубу та інших пошкоджень, пов'язаних із незаконним використанням (ст.ст. 67, 69 Лісового кодексу РСФСР), а також категорії захисних лісів (ст. 41 Лісового кодексу РСФСР), які підлягають збереженню та охороні [18].

Тим не менш, Н.Л. Тішкова наголошує на тому, що на початку функціонування радянської влади вже відбулось нормативне закріплення обов'язку берегти та охороняти природні об'єкти на рівні Конституції від 1936 р. [1, с. 76]. Проте це не так, адже, як показує аналіз Конституції СРСР від 1936 р. [20] та УРСР від 1937 р. [21], такі норми в Основних законах цих років відсутні, а ст. 135, на яку посилається вчена, взагалі стосується виборчого процесу. Окрім екологічних обов'язків, не набули на той час нор-

мативного закріплення й екологічні права, що підтверджується їх відсутністю у низці Конституцій, які приймалися упродовж першої половини ХХ ст., а саме: Конституції УНР від 1918 р. [22], Конституції УСРР від 1919 р. [23], Конституції СРСР від 1923 р. [24], Конституції УСРР від 1929 р. [25], Конституції УРСР від 1937 р.

Проте у подальшому ситуація докорінно змінилась через війни, насамперед Другу світову війну, ядерну зброю, масові руйнування, посилення діяльності промислових підприємств, наукові відкриття у галузях науки і техніки тощо, які призвели до наслідків, що негативно вплинули на стан довкілля (забруднення водоймищ, земель, радіація, викиди в атмосферне повітря, виснаження природних ресурсів та ін.) та, вочевидь, на життя і здоров'я людей. Це підштовхнуло людство замислитись над проблемами екології та необхідністю дбати про довкілля, що позначилось на активізації видання нормативних актів у сфері охорони довкілля, зокрема, на рівні СРСР та окремих радянських республік. Наприклад, серед них можна назвати такі: постанови Ради міністрів СРСР «Про затвердження положень про державну лісову охорону СРСР» від 22 березня 1950 р. № 1181 [26], «Про державний контроль за охороною підземних вод» від 4 вересня 1959 р. № 1036 [27]; Закон «Про охорону природи у РСФСР» від 27 жовтня 1960 р. [28]; постанову Центрального комітету КПСС і Ради міністрів СРСР «Про посилення охорони природи та покращення використання природних ресурсів» від 29 грудня 1972 р. № 898 [29] та інші.

На відміну від попередніх етапів та періодів, у нормативних актах, прийнятих у другій половині ХХ ст., було впроваджено зовсім інший підхід до розуміння значення довкілля, його ролі та зв'язку з життєдіяльністю людини. Наприклад, у їх межах вже було закріплено: 1) роль природи та її стану у житті людини, зв'язок між ними (див. преамбулу Закону «Про охорону природи у РСФСР», постанову Верховної Ради СРСР «Про заходи з подальшого покращення охорони природи та раціонального використання природних ресурсів» від 20 вересня 1972 р. № 3351-VIII [30]); 2) функції, завдання, обов'язки з охорони природи (див. преамбулу Закону «Про охорону природи у РСФСР», постанову Верховної Ради СРСР «Про заходи з подальшого покращення охорони природи та раціонального використання природних ресурсів» від 20 вересня 1972 р. № 3351-VIII); 3) об'єкти природного світу, які підлягають правовій охороні (преамбула, ст. 1 Закону «Про охорону природи у РСФСР»).

Отже, у другій половині ХХ ст. відбулось суттєве розширення об'єктів правової охорони в екологічній сфері, зміна мети впровадження нормативно-правового регулювання відносин, які виникають щодо природи та природних об'єктів, з'явилась пряма вказівка на зв'язок стану природи із життям і здоров'ям людини. Як наслідок, обов'язок з охорони природи та цілі його виконання було вперше закріплено на рівні Основного закону, а саме – у Конституції УРСР від 1978 р.: «в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Українській РСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину» (ст. 18); «громадяни Української РСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства» (ст. 65). З цитованих положень Конституції бачимо, що на відміну від попередніх періодів, розглянутих вище, на рівні закону було закріплено пряму вказівку на те, що правова охорона спрямована саме на середовище, яке оточує людину (нагадаємо, що вчені приписували природоохоронний підтекст, якого не було, нормативним актам минулих історичних періодів, положення яких стосувались власності на природні ресурси), і більш того, було впроваджено поняття «оточуюче середовище», тобто «довкілля».

Отже, у якості проміжного підсумку зазначимо таке. З підходом Н.Л. Тішкової щодо виділення четвертого етапу ми не можемо погодитись, оскільки в його межах, з огляду на розглянуті обставини та відмінності у підходах до охорони довкілля, доцільно виділити два окремі періоди: 1) перший, який тривав, умовно кажучи, першу половину ХХ ст., для якого характерним було: продовження традиції охорони природних об'єктів як майна та об'єкта права власності; відсутність усвідомлення потреб в охороні довкілля та його впливу на життя і здоров'я людини; відсутність нормативно-правових засад охорони природи; 2) другий, який тривав, умовно кажучи, другу половину ХХ ст. аж до проголошення Україною незалежності, для якого властиві прямо протилежні риси: усвідомлення значущості проблем екології, зв'язку стану природи із життям і здоров'ям людини, її життєдіяльністю та добробутом; розуміння необхідності в охороні природи, як оточуючого людину середовища; активізація нормотворчої роботи у напрямку нормативно-правового регулювання охорони природи. Разом з тим підкреслимо, що й у цей період у нормативних актах національного характеру не закріплено право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Враховуючи це, також вважаємо вдалим підхід М.М. Сливки до виділення третього та четвертого періодів розвитку екологічного законодавства, а саме: 1) 1917 р. – 1939 рр., 2) післявоєнний, який проіснував до здобуття Україною незалежності [2, с. 31].

Поза вказаним маємо відмітити іншу позитивну тенденцію, яка мала місце у ХХ ст. – визнання та нормативна регламентація основоположних прав і свобод людини на міжнародному рівні. Так, у 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини [31], у 1950 р. – Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [32], у 1966 р. – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [33]. За їх допомогою було здійснено офіційне визнання людини носієм низки основоположних прав і свобод. Це створило, на нашу думку, сприятливі умови, підґрунтя для визнання у подальшому інших належних людині прав (які не увійшли до змісту названих міжнародних документів), включаючи право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Свідченням тому стало те, що вже у 1972 р. на міжнародному рівні була здійснена перша спроба сформулювати це право та віднести його до основних прав людини, закріпивши у Декларації Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища [34]. А саме, у принципі 1 р. II названої Декларації закріплено, що «людина має основне право на свободу, рівність та сприятливі умови життя в оточуючому середовищі, якість якого дозволяє вести гідне та процвітаюче життя», а також встановлено, що «людина <...> несе відповідальність за охорону та поліпшення оточуючого середовища на благо нинішнього та майбутнього поколінь». До того ж цією Декларацією закріплено перелік природних об'єктів, що підлягають охороні, а також обґрунтовано важливість здійснення охорони навколишнього середовища, її зв'язок із людиною та її життєдіяльністю тощо. Зокрема, з цього приводу зазначено, що: людина є одночасно творінням і творцем свого оточуючого середовища, яке забезпечує її фізичне існування та надає їй можливості для інтелектуального, морального, соціального і духовного розвитку; обидва аспекти оточуючого середовища, як природного, так і створеного людиною, мають вирішальне значення для її добробуту і для здійснення основних прав людини, включаючи право на саме життя [34] (р. I Декларації).

Тобто цим Документом фактично було зроблено великий стрибок до розуміння сутності довкілля для людини, причин його охорони, його впливу на життя, здоров'я і загалом буття людини і найголовніше, до визначення зв'язку між довкіллям та наявністю у людини з приводу нього обов'язків та прав. На нашу думку, цей документ здійснив вагомий вплив на розробку, прийняття та зміст природоохоронних актів у 70-х рр. ХХ ст. у СРСР.

Викладене дає змогу підсумувати, що наступними передумовами виникнення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в українському праві стали: суттєве погіршення навколишнього середовища та ускладнення життя людини, внаслідок чого вона усвідомила потребу у правовій охороні та бережному ставленні до природи, що оточуюче середовище чинить безпосередній вплив на людину та її життєдіяльність; визнання людини носієм основоположних прав і свобод на міжнародному рівні; закріплення на нормативному рівні правових засад охорони природи, у тому числі обов'язків з її охорони, зв'язку між станом природи і людиною, обґрунтування необхідності її охорони, конкретних заходів, спрямованих на її охорону тощо; впровадження у правовий обіг поняття «оточуюче середовище» («навколишнє середовище»), або «довкілля», яке прийшло на зміну поняттю «природа» у значенні об'єкта правової охорони; закріплення на нормативному рівні вказівки на вплив оточуючого середовища (природи) на життя і здоров'я людини.

Наступний етап, який пропонує виділяти Н.Л. Тішкова, – сучасний етап, який триває понині [1, с. 82]. На терені його настання було прийнято важливий з точки зору концепції екологічних прав людини нормативний акт – Закон УРСР «Про охорону навколишнього природного середовища» [35]. Його значення, поміж іншим, вбачаємо у тому, що, по-перше, у ньому було застосовано поняття «навколишнього природного середовища», чим остаточно було підвищено сутність, значення і роль природи, як об'єкта правової охорони в рамках природоохоронного права (тобто йдеться про щось значно більше, аніж об'єкти матеріального світу, які можна охарактеризувати як майно, про те, чим пронизане усе, що оточує людину, про середовище її існування, з яким вона вступає у контакт). І по-друге, що, на наш погляд, найголовніше – ним вперше в Україні було закріплено право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (п. «а» ч. 1 ст. 9). Після такої тривалої історії становлення його закріплення було наче логічним результатом сукупності історичних обставин та тривалої роботи над нормативно-правовим регулюванням відносин з охорони природи.

Після набуття нашою державою незалежності право на безпечне для життя і здоров'я довкілля було закріплено на рівні Конституції, було прийнято чимало нормативно-правових актів у сфері охорони довкілля, проведено багато реформ, спрямованих на оптимізацію публічного управління у державі, у тому числі у галузі охорони довкілля.

Таким чином, підсумовуючи викладене у статті, наголосимо на тому, що українське суспільство пройшло тривалий шлях до розуміння необхідності визнання права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та потреби в охороні довкілля. Спочатку природні ресурси розглядалися тільки як майно та об'єкт права власності, згодом їх із збільшенням населення, потребами обороноздатності, необхідністю захищати право власності на природні ресурси тощо на нормативному рівні було урегульовано правила їх використання, заборони у цій сфері тощо. Із розвитком інфраструктури міст, науково-технічним прогресом, розвитком виробництва виникла необхідність посилити механізм регулювання процесу використання природних ресурсів, було встановлено необхідність у захисті окремих ресурсів у зв'язку з можливим негативним впливом їх пошкодження на суспільство, їх майно та майнові інтереси, інші природні об'єкти. І лише після глобальних катастроф (а також інших подій), які мали місце у першій половині ХХ ст., сформувалась потреба в охороні довкілля та усвідомлення його значення для життя і здоров'я людини. Саме в цей період і починається процес становлення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, з першими нормами, які були спрямовані на охорону природи, як оточуючого середовища, а не як майна.

Якщо поділяти на періоди процес становлення цього права, то можна, на нашу думку, виділити: 1) період з другої половини ХХ ст. (або з кінця 40-х рр., коли було прийнято Загальну декларацію прав людини) до 1991 р., під час якого на міжнародному рівні відбувається перше закріплення цього права; 2) з 1991 р., коли в Україні відбулось офіційне закріплення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, по сьогоднішній день. Під час цього періоду відбувається становлення і розвиток українського природоохоронного законодавства та формування механізму реалізації і забезпечення цього права.

Список використаних джерел:

1. Тішкова Н.Л. Реформування державного управління охороною навколишнього середовища в контексті європейської інтеграції України : дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 25.00.01. Дніпро, 2018. 265 с.
2. Сливка М.М. Взаємодія суб'єктів охорони навколишнього природного середовища (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.07. Львів, 2018. 214 с.
3. Іванюшенко В.В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02. Київ, 2009. 22 с.
4. Бондаренко В.В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту прав громадян на екологічно безпечне навколишнє середовище : дис. ... д-ра юрид. наук. Спец. 12.00.07. Київ, 2017. 432 с.
5. Васильчук Л.Б. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.02. Ужгород, 2016. 225 с.
6. Матвійчук В.К. Загальнотеоретичні підходи до витоків та класифікації періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на теренах України. *Юридична наука*. 2012. № 1. С. 83–95.
7. Русская Правда. Пространная редакция : комментарий. *Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. I. Законодательство Древней Руси.* /под общ. ред. О. И. Чистякова; отв. ред. тома В.Л. Янин Москва : Юрид. лит., 1984. С. 80–129.
8. Саміло Г.О. Проблеми тлумачення правових норм : навчально-методичний посібник. *Електронне видання комбінованого використання на DVD-ROM*. Запоріжжя: ЗНТУ, 2017. 144 с. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/2670/1/Samilo_Problems_of_interpretation.pdf (дата звернення: 26.01.2020).
9. Гапоненко В. Природоохоронні напрями в державницькій політиці українського козацтва. *Наукові записки*. 2001. Т. 6. С. 95–109.
10. Грозовський І.М. Охорона природи в Запорозькій Січі. *Право України*. 1997. № 12. С. 103–105.
11. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін, затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана : Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення: 26.01.2020).
12. Права, за якими судиться малоросійський народ : 1743. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко ; упоряд. і авт. Нарису К.А. Вислобоков. Пам'ятки політико-правової культури України / О.М. Мироненко (гол. ред. кол.). Київ, 1997. 548 (603) с.
13. Собрание Малороссийских прав : от 1807 г. Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии 1807 г. Выдержка. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/07/1807.html> (дата звернення: 26.01.2020).

14. Свод Законов Российской Империи : от 1832 г. Том X. URL: <https://civil.consultant.ru/code/> (дата звернення: 26.01.2020).
15. Свод Законов Российской Империи. Том VIII, Часть I. Устав Лесной. Кн. 5. Положение о сбережении лесов. URL: <https://civil.consultant.ru/reprint/books/199/84.html#img85> (дата звернення: 26.01.2020).
16. Декларація прав людини і громадянина : від 1789 р. URL: <https://constituante.livejournal.com/10253.html> (дата звернення: 26.01.2020).
17. Земельный кодекс УССР от 29 ноября 1922 г. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP220002.html (дата звернення: 26.01.2020).
18. Лесной кодекс РСФСР от 7 июля 1923 г. URL: <https://www.booksite.ru/forest/forest/orginize/3.htm> (дата звернення: 26.01.2020).
19. Горное положение Союза ССР от 9 ноября 1927 г. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=14426#03474197562555894> (дата звернення: 26.01.2020).
20. Конституция (Основной закон) СССР в редакции от 5 декабря 1936 г. URL: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/ (дата звернення: 26.01.2020).
21. Постанова надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 30 січня 1937 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html> (дата звернення: 26.01.2020).
22. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) : від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (дата звернення: 26.01.2020).
23. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки : від 10 березня 1919 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19> (дата звернення: 26.01.2020).
24. Основной Закон (Конституция) Союза Советских Социалистических Республик. Принят второй сессией ЦИК СССР первого созыва 6 июля 1923 года. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1924.htm> (дата звернення: 26.01.2020).
25. Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки : від 15 травня 1929 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29/ed19290515> (дата звернення: 26.01.2020).
26. Об утверждении Положения о государственной лесной охране СССР : Постановление Совета министров СССР от 22 марта 1950 г. № 1181. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4779.htm (дата звернення: 26.01.2020).
27. О государственном контроле за охраной подземных вод : Постановление Совета министров СССР от 4 сентября 1959 г. № 1036. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5442.htm (дата звернення: 26.01.2020).
28. Об охране природы в РСФСР : Закон РСФСР от 27 октября 1960 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5607.htm (дата звернення: 26.01.2020).
29. Об усилении охраны природы и улучшении использования природных ресурсов : Постановление Центрального комитета КПСС и Совета министров СССР от 29 декабря 1972 г. № 898. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_7960.htm (дата звернення: 26.01.2020).
30. О мерах по дальнейшему улучшению охраны природы и рациональному использованию природных ресурсов Е Постановление Верховного Совета СССР от 20 сентября 1972 г. № 3351-VIII. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_7902.htm (дата звернення: 26.01.2020).

31. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 26.01.2020).

32. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 26.01.2020).

33. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_04 (дата звернення: 26.01.2020).

34. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища : від 6 червня 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454 (дата звернення: 26.01.2020).

35. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.